

SZOCIÁLIS TANULÁSELMÉLET ÉS FÜGGŐSÉG

A filozófiai alapoktól Banduráig (1. rész)

BARÁTH NOÉMI EMŐKE

Mark A. Smith, a Davidson egyetem pszichológusa a Szociális tanuláselmélet és függőség címmel jelentette meg tanulmányát a Behavioural Brain Research folyóiratban 2020-ban. A Behavioural Brain Research egy nemzetközi, interdiszciplináris folyóirat, amely a viselkedési idegtudomány témakörében publikál cikkeket. A folyóirat az ideg-, a viselkedés- vagy a kognitív tudományokat magába foglaló tudományágak teljes skálájának hozzászólásait, cikkeit várja, ahol a cél a viselkedés mögött meghúzódó idegi mechanizmusok felvázolása. Így a vizsgálatok az agy-viselkedés összefüggéseinek neurofiziológiai, neuroanatómiai, neurokémiai vagy neurofarmakológiai elemzésétől – ideértve a molekuláris genetikai vagy viselkedésgenetikai megközelítések alkalmazását is – az agy képalkotó technikáit célzóvizsgálatokig, illetve a neuroetológiai vizsgálatokig terjedhetnek. Eredeti kutatásokról, jelentősebb módszertani fejleményekről vagy újszerű fogalmi megközelítésekről szóló jelentések egyaránt megjelenhetnek a 3,33-as impakt faktorral rendelkező folyóirat hasábjain.

A továbbiakban összegezzük Smith (2020) tanulmányának első részét. A szerző megállapítja, hogy a kölcsönös determinizmus a vizsgált elmélet a központi eleme, és azt sugallja, hogy az emberi viselkedést a személyes tényezők, a külső környezet és maga a viselkedés közötti funkcionális kapcsolatok határozzák meg. Ezzel a modellel a kábítószer-függőségre úgy

tekinthetünk, mint az egyén személyes jellemzője, a társas környezete és drogcentrikus viselkedése közötti funkcionális kapcsolatok eredménye. Ezt úgy is mondhatnánk, hogy Smith szerinte függőség egy krónikusan fejlődő bio-pszicho-szociális rendellenességnek tekinthető, amely az egyén belső és külső dimenzióit egyaránt magába foglalja. A hatékony kezelési beavatkozásoknak tehát a modell minden csomópontjára és a köztük lévő funkcionális kapcsolatokra kell irányulniuk, és folyamatosan fejlődniük kell a rendellenesség előrehaladtával. Így létrejön egy érv, amely hangsúlyozza a metakontingenciák szervezett struktúrájának szükségességét, amely az egyén társadalmi környezetében működik, és amely a kábítószer-használatot kiváltó tényezők közötti funkcionális kapcsolatokat célozza meg. Optimális esetben ezek a metakontingenciák a szociálisan kapcsolódó egyéneken belül működnek, amennyiben van hatalmuk a kábítószer-használatot befolyásoló funkcionális kapcsolatok szabályozása felett, képesek az egyéni és a kollektív eredmények nyomon követésére, valamint bírnak azon képességekkel, hogy meghatározzák, milyen folyamatos döntésekre van szükség a viselkedés befolyásolásához. Végül, de nem utolsósorban az a jelentős eredmények elérését biztosító új stratégiák végrehajtásához szükséges viszonylagos állandóság jellemzi őket.

A tanulmány bevezetője a viselkedés és az azt meghatározó elemek jelentőségét taglalja. A kábítószeres bódító célzatú való használata még az emberi viselkedés legkorábbi írásait is megelőzi. Az antropológusok szerint az emberek körülbelül 10.000 évvel ezelőtt kezdtek alkoholt fogyasztani, továbbá szintén antropológiai adatok sugallják, hogy az emberek hasonló ideig használtak más természetes forrásokból származó pszichoaktív anyagokat is: a kokaint Kr.e. 2500-ra, a kannabiszhasználatot Kr.e. 2700-ra, az opioidhasználatot pedig Kr.e. 5000-re datálták (Maisto et al., 2019). Jelentős megállapítás, hogy miután ezek az anyagok megjelentek a régészeti feljegyzésekben, nem tűntek el, hanem a társadalom állandó kellékei maradtak. Smith a függőség etimológiai

értelmezését sem hagyja ki. Arra a következtetésre jut, hogy a modern szakemberek a kábítószer-függőséget operatív módon a viselkedési tünetek felsorolásával határozzák meg, amelyek elsősorban az adott személy fizikai interakcióit írják le (pl. az eredetileg tervezettnél több szer fogyasztása, sikertelen próbálkozások a szer használatáról való leszokásra). A legtöbb orvosbiológiai társaság átvette az Amerikai Pszichiátriai Társaság kábítószer-függőségének nómenklatúráját, amely a „szerhasználati zavar” kifejezést használja (American Psychiatric Association, 2013). Ez a nómenklatúra kifejezetten leír egy problémás, rosszul alkalmazkodó és káros használati mintát, azonban nem ad magyarázatot arra, hogy a kábítószer-expozíció miért vezethet kóros viselkedési változásokhoz egyes egyéneknél. Más szavakkal, a „szerhasználati zavar” címke nem jelenti azt, hogy egy személy azért keres szert, mert betegsége van, hanem arra utal, hogy egy személynek inkább azért van rendellenessége, mert kábítószerrel keres – ez pusztán leíró és nem magyarázó jellegű megállapítás.

Megismerhetjük a függőség filozófiájának szellemi előzményeit, ahol a görögök eszmefutattásának ismerete adja meg a válaszokat. Szókratész is rabja lehetett az alkoholnak, de legalábbis ismerte hatásait, melyek között a függőség is jelen volt. Dialógusaiban Szókratész amellet érvelt, hogy amikor két alternatíva közötti választás előtt állunk, természetünkből adódóan azt az alternatívát választjuk, amelyik a leghelyesebb, legjobb és legerényesebb. Felmerült a kérdés, hogy miért választják az egyének a kóros kábítószer-használatot az önmagukról és szeretteikről való gondoskodás, az értékes személyes kapcsolatok, vagy a társadalmi környezet megóvása helyett? Szókratész szerint a válasz aggasztó, mivel a rossz az ítélőképesség és/vagy a rossz prioritások okozzák ezt. Mind Platón, mind Szókratész számára a tudás meghatározó volt, mert ok-okozati szerepet játszott a viselkedés „potenciáljában” – vezérelve az erkölcsi döntéseket a jó és a rossz közötti választásban. Mivel, a függőséget okozó magatartás következményei aggasztóak – az az egyén, aki a jó és erényes dolgok rovására kábítószerrel használ, erkölcsi romlást követett el

– ez kirívó cselekedetnek számított magával a halhatatlan lélekkel szemben. Arisztotelész – elődeitől eltérően – ragaszkodott ahhoz, hogy a világról való tudásunkért a külső környezettel való interakcióink a felelősek. Ez pedig 2000 évvel később a tanuláselméletek pszichológiájának alapja lett és meghatározta az asszociáció kereteit, a tudás megszerzésének mechanizmusát. Arisztotelész megjegyezte, hogy a világról való tudásunk az egymáshoz hasonló környezeti események (hasonlóság törvénye) összekapcsolásával jön létre. A függőséget és az azt jellemző kóros döntéseket szerinte a külső környezet is befolyásolhatja. Descartes két lehetséges magyarázatot adott a függőséggel összefüggő kóros viselkedéssel kapcsolatosan: szabadon és önként, erkölcsi undorral, vagy teljesen reflexív, részben vagy egészben meghatározott módon reagálunk azokra a környezeti eseményekre, amelyek önkéntes kontrollunkon kívül esnek. Hobbes azzal érvelt, hogy minden emberi viselkedés, még az elme megfigyelhetetlen viselkedése is, mechanikai törvényeknek van kitéve. A test mozgásait megelőzték az elme mozgásai, amelyeket ő „törekvéseknek” nevezett. Ezek a törekvések fizikai természetűek voltak, és ugyanazokra a természeti törvényekre vonatkoztak, amelyek a reflexek működését szabályozták (Robbins et al., 2002; Olson és Hergenhahn, 2011). Thomas Brown felvázolt számos feltételezett asszociációt, amelyek meghatározzák a viselkedésünket, leírva a hasonlóság, az újszerűség és a gyakoriság fontosságát a cselekvéseinket irányító eseményekben. Ezekkel a fejleményekkel egyidőben Jeremy Bentham hangsúlyozta ezen társulásoknak haszonelvű következményeit, különösen a boldogságot okozókat. Azzal érvelt, hogy a pszichológiai hedonizmus határozza meg viselkedésünket – úgy cselekszünk, hogy maximalizáljuk az örömet és minimalizáljuk a fájdalmat. Az „öröm elvét”, a pszichológiai hedonizmus logikus előrehaladását később Sigmund Freud is felkarolta (Olson és Hergenhahn, 2011), aki az örömet az ID kritikus összetevőjeként azonosította, ami arra készíti az embereket, hogy a biológiai szükségleteiket kielégítő módon cselekedjenek. Az etikai hedonizmussal ellentétben a

pszichológiai hedonizmus nem definiálta, hogy mi a „jó” és mi a „rossz”, egyszerűen azzal érvelt, hogy a hedonista szükségleteinket kielégítő módon cselekszünk. Az élvezeti elv tulajdonképpen magyarázatot adott az erkölcsi ítélőképességtől mentes viselkedésre – már nem kellett fenyítenünk az iszákos viselkedését – a drogfogyasztás természetes következménye annak, hogy az egyén képes megragadni természetes hedonikus készletét.

Darwin és Pavlov elméleteit is megvizsgálja a szerző, továbbá szót ejt Skinnerről is, aki rámutatott a viselkedést irányító funkcionális kapcsolatok meghatározásának fontosságára – különösen azokéra, amelyek a környezetben működnek. Következésképpen a függőség bármely magyarázatának fel kell tárnia a kábítószer-használatot irányító funkcionális kapcsolatokat, beleértve azokat is, amelyek hozzájárulnak a kábítószer-fogyasztás kóros használatához, más viselkedések rovására.

A filozófiai gondolatok megalapozták a későbbi pszichológiai gondolkodást, mint amely a szociális tanuláselméletben is megmutatkozik. Bandura lényegében olyan magyarázatot adott a viselkedésre, amely nagymértékben kibővítette azt a módot, amellyel az emberek megismerhetik környezetüket. Továbbá, nagymértékben kibővítette azokat a feltételeket, amelyek mellett egy viselkedési mód, vagy válasz kiválasztható és fenntartható. Figyelemre méltó azoknak a mechanizmusoknak a száma, amelyekkel a társadalmi környezet befolyásolhatja a viselkedést. Amellett, hogy megfigyelik és utánozzák mások viselkedését, más emberek közvetlenül megerősíthetik az egyén viselkedését, akár társadalmi dicséret, akár kapcsolatfelvétel vagy befogadás révén. Más emberek viszont közvetlenül büntethetik az egyén viselkedését, akár társadalmi kiközösítéssel, elutasítással vagy kirekesztéssel. A szociális facilitációnak nevezett folyamat révén tehát pusztán különböző emberek jelenléte növelheti az adott viselkedés arányát, valószínűségét és nagyságát. Szociális tanulási folyamatok, mint például az ingerek fokozása, az emuláció és a szociálisan indukált megerősítés fokozása befolyásolhatják a viselkedést

azáltal, hogy megváltoztatják az egyén és a környezetben lévő ingerek közötti funkcionális kapcsolatokat. Fontos, hogy mindezek a társadalmi tanulási folyamatok hatással lehetnek a droghasználat megindítására és fenntartására, beleértve a kábítószer-használat maladaptív mintáit, amelyek a függőségre jellemzőek (Strickland és Smith, 2014).

Bandura szakmailag aktív volt a kognitív forradalom idején – egy olyan szellemi mozgalom tagjaként, amely az 1950-es években zajlott le a pszichológián belül, és hangsúlyozta a mentális folyamatok jelentőségét a viselkedésben. Következésképpen a szociális tanuláselmélete kritikus szerepet kapott a kognitív értékelésben és a viselkedés kiválasztásában. Bandura azzal érvelt, hogy az egyén belső kognitív faktorai nagymértékben meghatározzák, hogy mely környezeti eseményeket tekintik relevánsnak, hogyan értelmezik azokat, felhasználják-e a viselkedés módosítására, és milyen mértékben fogják őket felhasználni a jövőbeli viselkedés irányítására (Bandura, 1977). Bandura elmélete újszerű volt, amikor azt állította, hogy a viselkedés, a környezet és az egyén belső személyes tényezői (beleértve a biológiai jellemzőket és képességeket) kölcsönösen befolyásolják egymást – olyan események, amelyek hatással vannak ezen összetevők egyikére, hatással lesznek a többire is. Skinnerhez hasonlóan amellet érvelt, hogy a viselkedés célirányos volt – és teleológiai szempontból a „cél” a viselkedés következménye és végcélja is. Egy viselkedéselemző hagyományt követve Bandura úgy érvelt, hogy a viselkedés célja az, hogy funkcionális változást idézzon elő a külső környezetben. Skinnerrel ellentétben Bandura azonban úgy fogalmazott, hogy a cél kognitív módon formálódik, így az az egyén belső vágyainak és értékeinek kinövése. Kognitív eredete miatt a célnak nem kellett feltétlenül az egyén javát szolgálnia, sőt túlélési értéke sem volt (Bandura, 1986).

A kölcsönös determinizmus modelljében Bandura azt fogalmazza meg, hogy a viselkedés, a személyes tényezők és a környezet funkcionálisan összefüggenek egymással. Pavlov és Skinner állításait megismételve azt állítja, hogy egy

környezeti esemény a hagyományos kondicionáló folyamatokon keresztül befolyásolja a viselkedést, de ez az esemény megváltoztatja az egyénen belüli személyes tényezőket is, szóval egy hasonló esemény egészen más módon befolyásolhatja a viselkedését, mert azáltal új organizmus jön létre. Valójában e modell szerint az egyén állandó evolúciós állapotban van. A modell három összetevője közötti funkcionális kapcsolatok változása a modell bármely pontján bekövetkezhet, ami a személyes tényezők, a környezet és a viselkedés közötti, folyamatosan fejlődő funkcionális kapcsolatokhoz vezet. Ha ezeket a kapcsolatokat a kábítószer-függőséggel összefüggésben vizsgáljuk, akkor nyilvánvalóvá válik egy olyan keret, amely feltárja a függőség összetettségét és a -függő-személy kezeléssel szembeni ellenállását. A kölcsönös determinizmus értelmezhető úgy is, mint a kábítószer-függőség filozófiai modellje.

Bandura modelljéből kölcsönözve a „kábítószer-használat” tekinthető az érdeklődés kritikai magatartásának. Mind az egyénen belüli személyes, mind az egyénen kívüli környezeti tényezők közvetlenül befolyásolják a droghasználat valószínűségét. Sőt, mindhárom tényező kölcsönösen befolyásolja egymást, ami folyamatosan fejlődő funkcionális kapcsolatokhoz vezet, amelyek közvetlenül és közvetve is befolyásolják a kábítószer-használatot. Ezzel a modellel négy olyan alapvető kérdést lehet megválaszolni, amelyek központi szerepet játszanak a függőség fenomenológiájában. Ezekről a következő lapszámomban számolunk be.

Felhasznált irodalom

American Psychiatric Association (2013). Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, fifth ed., Washington, DC.

Bandura A. (1977). Social Learning Theory, Prentice-Hall Inc., Englewood Cliffs, NJ

Bandura, A. (1986) Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory, Englewood Cliffs, NJ

Maisto, M. Galizio, G.J. (2019). Connors, Drug use and abuse, Eighth edition, Cengage, Boston, MA, 2019.

Olson, B.R.H. Hergenhahn(2011) Introduction to Theories of Personality, 8th ed., Pearson Education, Upper Saddle River, NJ

Smith MA(2020). Social Learning and Addiction, Behavioural Brain Research, doi: <https://doi.org/10.1016/j.bbr.2020.112954>

Strickland, M.A. Smith (2014). The effects of social contact on drug use: Behavioral mechanisms controlling drug intake., Experimental and Clinical Psychopharmacology. 22 (2014) 23–34. <https://doi.org/10.1037/a0034669>.

Robbins, B. Schwartz, E.A. Wasserman (2002) Psychology of learning and behavior, 5th ed., W.W. Norton and Company, New York, NY.